

KOCSIS KÁROLY

A politikai és az etnikai földrajz határértelmezései

A határok kérdésével a geográfián belül elsősorban a *politikai földrajz* foglalkozik (Guichonnet–Raffestin 1974, Levy 1991). Ezen diszciplína legrégebb kutatási tárgyainak tekintett államok a térképeken egyszerű vonalként szereplő politikai határok mentén kerülnek fizikai kapcsolatba egymással, melyek gyakran sűrűlódási felületnek, feszültségforrásnak is tekinthetők. *A határ a létező politikai földrajzi jelenségek leglátványosabbja*, amely például utazáskor, újság, térkép, atlasz tanulmányozása során folyton szembeötlik. A politikai határ, a mai fogalmak szerinti *államhatár* új történelmi jelenség. Korábban az egyes államok nem egy vonal mentén, hanem *határzónákkal* (többnyire lakatlan, természeti tényezőkhöz kötöttek: hegygerinc, mocsár, láp, erdő stb. → „gyepű”) határolódtak el egymástól. Ezek a köztes zónák a határok mai funkciójával ellentétben nem a *szomszédokkal* való fizikai *kapcsolat* megvalósítását, hanem *megakadályozását* szolgálták. A nemzetközi politikai földrajzi szakirodalom két eltérő, szinonimának hitt határfogalommal („frontier” és „boundary”) operál (Holdich 1916, Kristof 1959, Prescott 1987, Glassner 1995). A *frontier* olyan politikai-földrajzi zóna, mely egy politikai egység (állam) integrált területe mögött fekszik, és elválasztja azt az egyéb, nem integrált, nem civilizált területektől. Nevezik a civilizáció élének is, ahol az adott civilizáció érintkezik az általa még nem befolyásolt területtel. A sáv folyamatos mozgásban van, kijelölése képzeletbeli és ideiglenes. Ebben a sávban az adott civilizáció agresszív, terjeszkedő hajlamú. Lehet horizontális és vertikális. Értelmezhető az oikumené határának is (extrém klímájú területeken: pl. esőerdők, magashegységek, sivatagok esetében). A *frontier* a világrendszer teljes kialakulásával „feloldódott”, a 20. század kezdetétől kezdett gyorsan megszűnni. Ma már úgy tűnik, hogy nem beszélhetünk igazi *frontierről*, tehát történelmi tünetemény volt. A világtörténelem legismertebb „*frontiereinek*” a Római Birodalom erődített határa (limese); a kínai nagy fal, az USA területén a Csendes-óceán felé mozgó „vadnyugat” határa és a Szibériában a cári Oroszországnak a Csendes-óceán irányába előretörő határa számít.

A másik határtípus, a politikai határ angol elnevezése (*boundary*) szimbolikus jelentőségű, hiszen a „bound” szó nem csupán az *elhatárolásra*, *korlátozásra*, hanem az *összekapcsoltságra*, *összekötöttségre* is utalhat. Jóllehet a térképen az állam szuverenitását jelölő vonalként tűnik fel, a gyakorlatban azonban

vertikális síkként fogható fel, mely átszeli a légteret, a talajt, kőzetet (lásd föld alatti ásványkincsek és a légtér hasznosításának problémáit).

A *politikai (állam)határok kijelölése* ideális esetben a következő módon történik (Brigham 1919, Glassner 1995). Általában békeszerződések során az új határ tervezett futásával kapcsolatban egzakt terepi leírást adnak (hegycsúcsok, magaslati pontok, releváns geomorfológiai jelenségek, folyók, kulturális jellemzők: pl. birtoktestek, útvonalak), melyet a határ *definíciójának* nevezünk. Ezt követően a döntéshozók elképzelése alapján a térképészek kisléptékű térképeken precízen rögzítik a határt (a határ *delimitációja*). Majd a definíció és delimitáció alapján a terepen kijelölik a határ végleges futását (a határ *demarkációja*). Nem mindig kerül sor erre, mert nagyon költséges az építése (fal, sövény, beton, kő oszlopok, kövek stb.). Olyan esetben, amikor a szomszéd államok barátiak, egyáltalán nem, vagy csak csekély mértékben kerül sor demarkációra. Végül megtörténik az új államhatár *adminisztrációjának* kiépítése.

A politikai határ, általában az „ideális határ” *kritériumait* régóta keresik. Különösen intenzív volt eme kutatás a két világháború közötti időszakban, amikor heves viták dúltak a „mesterséges” és „természetes” határok fogalmáról. Az *etnikai* kritérium érvényesítése során az új államhatárt az etnikai kontaktzónában az érintett etnikumok elválasztása és a köztük lévő feszültségek minimalizálása érdekében kísérik meg rögzíteni. Egyetlen kritériumként való érvényesítése lehetetlen a világ hallatlanul tarka etnikai térszerkezete miatt. Alkalmanként az etnikai határt igazítják a politikai határhoz népegyesítésre, etnikai tisztogatás, népiirtás útján (pl. a török–görög, német–lengyel, ukrán–lengyel, cseh–német esetben). A *nyelvi* kritérium érvényesítése során általában hasonló problémák merülnek fel, mint az *etnikai* kritérium érvényesítése során. Ha azonban a határ egy nyelvterületet szel át, a határ mindkét oldalán azonos nyelvűek élnek, és ez megkönnyítheti a két állam közeledését, kommunikációját. Gyakran a határ kijelölésének legfőbb szempontja a *vallási-felekezeti* hovatartozás, mint az Belgium és Hollandia, az Ír Köztársaság és az Egyesült Királyság vagy India és Pakisztán, Banglades esetében ismeretes. A *természeti tényezők* (pl. folyók, hegygerincek – lásd Bouchez 1963) által megvont határ (*a fiziográfiai politikai határ*) akkor tartható elfogadhatónak, ha a természeti és az etnikai, nyelvi határ egybeesik vagy nagyon jól közelít egymáshoz, de ez nagyon ritka (pl. bolgár–román Duna-határ, magyar–horvát Dráva-határ). Általában ez a kritérium ma már kevéssé elfogadott, és számos problémát, feszültséget okoz. A természeti faktorokra azon államok hivatkoztak/hivatkoznak, amelyek államterületük kiterjesztésére törekedtek/törekednek. A természeti határokat (pl. Rajna, Alpok, Pireneusok) favorizáló francia geopolitikai iskola (Pounds 1951) szellemisége számottevő hatást gyakorolt többek között a Duna–Mátra–Bükk–Tisza vonalra alapozott cseh és a Duna–Tisza–Dnyeszter folyókra támaszkodó román irredenta törekvésekre.

A politikai határokat többféle szempont alapján osztályozhatjuk. 1. *Morfológiai* szempont alapján beszélhetünk szabályos, geometriai, szabálytalan fu-

tású határokról, de meg kell jegyeznünk, hogy minden határ mesterséges, függetlenül a határ futásától. Tehát morfológiai megközelítése nem kifejezetten hasznos. Az a lényeges, hogy mi a határ funkciója, miként tükröződik az a tájban, miként vélekednek róla a térség lakói. 2. *Genetikai* értelemben, a határ megszületésének ideje alapján lehet szó *pionír* (teljesen néptelen területen), *antecedens*-korábbi (intenzív telepítésű, földhasználatú területen), *szubszekvens*-későbbi (eltérő kultúrájú népek elválasztására utólag létrehozott), *superimposed*-rárakott (egy létező kulturális térszerkezetre utólag ráerőltetett, NDK-NSZK, Ritter-Hajdu 1988) és *reliktum* határról (korábbi, jelentőségét veszített határ maradványa). 3. *Jogi* megközelítésben a határ lehet: *legális* (nemzetközileg elismert), *de facto* (egyik fél által vitatott, el nem ismert, de valójában létező) vagy *fiktív* (bizonyos térrépeken létező, irredenta, képzelt, de a valóságban nem létező) határ.

A határ időről időre változó *funkciói* közül ki kell emelnünk a *védelmi* (defenzív) szerepet, amely gyakran mesterséges erődök, falak építésében (lásd a francia Maginot-vonal, a kínai nagy fal), természeti jelenségek (pl. fennsík, plató) kihasználásában nyilvánult meg. A technikai haladással e funkció jelentősége eltörpült. Ma már ritka az erődített határ, de a közelmúltban volt erre számos példa: a Kelet és Nyugat közötti vasfüggöny, a Szovjetunió határa, Izrael erődített határa a palesztin területek mentén (külső ellenség, terroristák távoltartása). A *kereskedelmi* funkció, a vámok a honi piac és ipar védelmét szolgálják, de a határ két oldalán esetenként megfigyelhető eltérő árak és áruszerkezet a csempészetet bátorítja. A jogi szerep abban merül ki, hogy az adott állam jogi fennhatósága a határig terjed (Boggs 1940).

Napjainkban az egyes országok a határok jelentőségének csökkentésére, mások határozottan a sajátjaik rögzítésére, demarkálására törekednek (Glassner 1995, Anderson 1996). Ahogy a kereskedelem, utazás, turizmus növekszik, a határok és a velük kapcsolatos formalitások egyre inkább szükségtelennek, akadályozónak tűnnek. A Föld számos országa különböző mértékben egyesítette gazdaságát, s ez szabad határforgalmat eredményezett. *A haditechnika, telekommunikáció legyőzte a határokat.* Nem csupán a terrorizmus, hanem a különböző népek közötti megértés is egyre inkább átlép a határokon. Az államhatárok *egyre inkább áteresztővé* (permeabilissá), *kevésbé ellenségessé válnak.* Ezért *egyes országok számára a határ jelentősége elenyészővé válik, míg mások (történelmi léptékkal mérve többnyire fiatal, kevésbé fejlett államok) esetében egyre fontosabb,* és miattuk komoly nemzetközi viták alakulnak ki.

A geográfia egyes ágai közül a politikai földrajzon kívül talán az *etnikai földrajz* foglalkozott, foglalkozik leginkább a határok kérdésével. A különböző etnikai vagy nyelvi többségű területek találkozását gyakran ún. *etnikai határként, nyelvhatárként* értelmezték, és kartografikusan többnyire egyszerű vonallal tüntették fel. Ez a 20. század első felében nagyon kedvelt, az államhatárok megállapításánál gyakran figyelembe vett statisztikai-kartográfiai megközelítési mód (pl. Moór 1929, Someșan 1938, Kovács 1938, Varsik 1940,

Kniezsa 1941, Révay 1941) legfeljebb csak a makroregionális vizsgálatoknál, egy adott etnikai terület tér- és időbeli dinamikájának kutatása során mint első vizsgálati lépcső használható sikeresen. A térképeken merev vonalként futó „etnográfiai”, etnikai, nyelvi határok fogalma és virágzása a 2. világháború előtti fél évszázadban annak köszönhető létét, hogy a velük operáló etnikai földrajzi, térképészeti tevékenység különösen Európában szorosan összefonódott az etnikai alapú irredentizmussal, az akkor merev, elválasztó vonalként létező államhatárok megváltoztatására való törekvésekkel (Vilkuna 1975). Ennek megfelelően a határrevíziós igények egyenesen igényelték az etnikai, „népi” határok, nyelvhatárok vonalszerű térképi ábrázolását. Ez persze nem jelentette azt, hogy tudós (nem csak geográfus) elődeink ne lettek volna tisztában az eltérő etnikumok, nyelvek érintkezési zónájában megfigyelhető, területenként eltérő mértékű keveredéssel, az ún. kontaktzónák létével. Általában ott, ahol a természeti-társadalmi környezet (pl. magas hegylancok, nagy folyók, merev, zárt államhatárok) ezt nem akadályozzák, a szomszédos etnikumok kölcsönös egymásra hatása eredményeként – főként nyelvi értelemben véve – többé-kevésbé széles „kontaktzóna” alakul ki. Egy merev államhatárnak a kontaktzónában való megjelenése – különösen, ha azt etnikai tisztogatás, migráció, asszimiláció is követte – az adott etnikai érintkezési övezetet rendkívül leszűkítheti, a népesség egynyelvűvé válásával akár szűkebb értelemben is véve éles etnikai és nyelvhatárrá teheti (pl. a mai osztrák-magyar, osztrák-cseh, magyar-horvát határvidék egyes szakaszai).

Irodalom

- Ancel, J. 1938. *Géographie des frontières*. Paris: Gallimard, NRF
- Anderson, M. 1996. *Frontiers, Territory and State Formation in the Modern World*. Cambridge: Polity Press
- Boggs, W. *International Boundaries: A Study of Boundary Functions and Problems*. New York: Columbia University Press
- Bouchez, L. J. 1963. The Fixing of Boundaries in International Boundary Rivers. *International and Comparative Law Quarterly*, 12. 31: 789–817.
- Brigham, L. J. 1919. Principles in the Determination of Boundaries. *Geographical Review*, 7: 201–219.
- Fischer, E. 1949. On Boundaries. *World Politics*, 1. 2: 196–222.
- Foucher, M. 1991. *Fronts et frontières, un tour de monde géopolitique*. Paris, Fayard
- Glassner, M. I. 1995. *Political Geography*. New York–Chichester–Brisbane–Toronto–Singapore: John Wiley & Sons, Inc.
- Grundy-Warr, C. (ed.) 1994. *World Boundaries: Eurasia*. New York: Routledge
- Guichonnet, P.-Raffestin, C. 1974. *Géographie des frontières*. Paris: PUF
- Gyegracsev, V. A. 2000. *Geopolityjika*. Kiev: Vira-R
- Hevesi A.–Kocsis K. 2003. *A magyar-szlovák határvidék földrajza*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum
- Holdich, T. H. 1916. *Political Frontiers and Boundary Making*. New York: Macmillan

- Jones, S. B. 1943. The Description of International Boundaries. *Annals Association of American Geographers*, 33: 99–117.
- Jones, S. B. 1959. Boundary Concepts in the Setting of Place and Time. *Annals, Association of American Geographers*, 49. 3. 1: 241–255.
- Keményfi R. 2004. *Földrajzi szemlélet a néprajztudományban*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó
- Klemenčić, M.–Schofield, C. 2000. War and Peace on the Danube: The Evolution of the Croatia-Serbia Boundary. *Boundary & Territory Briefing* Vol. 3. 3: (IBRU, Durham)
- Kniezsa I. 1941. *Adalékok a magyar-szlovák nyelvhatár történetéhez*. Budapest
- Kocsis K. 1988. A határmenti fekvés hatása egy régió népesedési viszonyaira. A magyar-szlovák határvidék keleti részének népesedési folyamatai, 1910–1980. *Földrajzi Értesítő*, 37. 1-4: 137–158.
- Kocsis K.–Wastl-Walter, D. 1993. Ungarische und österreichische Volksgruppen im westpannonischen Grenzraum. In: Seger, M.–Beluszky P. (Hg.) *Bruchlinie Eiserner Vorhang*. Wien–Köln–Graz: Böhlau Verlag, 167–223.
- Kovács A. 1938. A magyar-tót nyelvhatár változásai az utolsó két évszázadban. *Századok*, 561–575.
- Kovács Z. 1989. Border Changes and Their Effect on the Structure of Hungarian Society. *Political Geography Quarterly*, 8. 1: 79–86.
- Kristof, L. K. D. 1959. The Nature of Frontiers and Boundaries. *Annals, Association of American Geographers*, 49. 3. 1: 269–282.
- Lacoste, Y. 1995. *Dictionnaire de Géopolitique*. Paris: Flammarion
- Levy, J. (ed.) 1991. *Géographie du politique*. Paris: PUF
- Lattimore, O. 1962. *Studies in Frontier History: Collected Papers 1928–1958*. Paris: Mouton
- Mironyenkó, V. A.–Szemjonovics, Ny. 2001. *Geopolityika i polityicseskaja geografija*. Moszkva: Aszpekt-Pressz
- Moór E. 1929. Zur Siedlungsgeschichte der deutsch-ungarischen Sprachgrenze. *Ungarische Jahrbücher* (Berlin) 9.
- Otok, S. 2003. *Geografia polityczna*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN
- Pearcy, G. E. 1965. Boundary Types. *Journal of Geography*, 64. 7: 300–303.
- Pounds, N. J. G. 1951. The Origin of the Idea of Natural Frontiers in France. *Annals, Association of American Geographers*, 41. 2: 146–157.
- Prescott, J. R. V. et al. 1987. *Political Frontiers and Boundaries*. London: Allen & Unwin
- Révay I. 1941. Die im Belvedere gezogene ungarisch-slowakische Grenze, *Veröffentlichungen der Ungarischen Statistischen Gesellschaft* Nr. 14., Budapest
- Ritter, G.–Hajdu, G. J. 1988. The East-West German Boundary. *Geographical Review*, 79: 326–344.
- Rosière, S. 1998. Contribution à l'étude géographique des frontières: le cas de la Hongrie. *Revue géographique de l'Est*, XXXVIII. 4: 159–168.
- Rosière, S. 2003. *Géographie politique & Géopolitique*. Paris: Ellipses Édition
- Sanguin, A.-L. 1975. Le concept de poches frontalières: essai de définition et de typologie. *Le Globe*, 115: 7–14.
- Schofield, C. H.–Schofield, R. (eds) 1994. *World Boundaries: Global Boundaries*. New York: Routledge
- Seger, M.–Beluszky P. (Hg.) 1993. *Bruchlinie Eiserner Vorhang*. Wien–Köln–Graz: Böhlau Verlag

- Semple, E. C. 1907. Geographical Boundaries. *Bulletin, American Geographical Society*, 39: 385–397, 449–463.
- Someșan, L. 1938. Le peuplement de la Plaine de la Tisa et ses facteurs géographiques. *Revue de Transylvanie (Cluj)*, IV: 3–4.
- Varsik, B. 1940. *Die slowakisch-magyarische ethnische Grenze in den letzten zwei Jahrhunderten*. Bratislava: Universum
- Vilkuna, K. 1975. Nyelvhatár, etnikai határ, kulturális határ. *Magyar Tudomány*, XX. 752–760.